

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Полковники Війська Запорозького

А. О. ГУРБИК (Київ)

Київський полковник Антон Жданович *

Після майже півторарічного періоду вимушеної бездіяльності А. Жданович активно включився в дипломатичну роботу гетьманського уряду. Лише 23 вересня 1654 р. полковник повернувся з полону, а вже 28 вересня він разом із Якимом Сомченком на чолі чергового посольства відбув з України до Москви. Метою останнього, перш за все, було проінформувати російський уряд про наміри польської сторони, які були добре відомі А. Ждановичу (оскільки він тривалий час перебував у польському таборі). Б. Хмельницький писав Олексію Михайловичу: "Онтон Ждановича, полковника киевского, тот час до твоего царского величества посылаем, который о всех лятаких замыслах и их неправдах словесно исповесть, а иные вести словесно до твоего царского величества тому полковнику нашему известить велели, которого, о всем милостиво выслушав, не задержав, к нам изволь отпустить" ⁵⁶. Крім того, Б. Хмельницький також видав спеціальний "наказ пану Антону Ждановичу, полковнику киевскому, что имеет говорить бояром и думным людем и о том просити именем всего Войска Запорожского" ⁵⁷.

А. Жданович насамперед повідомляв російській стороні про велику турецько-татарську загрозу Україні: "То подлинно, что турки и татары как на его царское величество отвещевают, также и на нас войска готовят, а собрався всеми силами, на Украину ударити имеют" ⁵⁸. Домовитися з Кримом і Портою дипломатичними каналами теж не було можливості, оскільки, як зазначалося в українській заяві, козацьке посольство "полковника поволоцкого до Крыму тогда и до сего времени задержати и не отпускают" ⁵⁹. Тому Хмельницький наказував, що "пан Антон у его царского величества и у всех бояр договариватися имеет, чтоб они думати и в то получали, как бы Украина цела пребывала, сохрани убо боже, упадку на Украины, тогда бы дорога пряма неприятелю всюды была". Передбачаюся також прохати російського царя про значну військову допомогу у разі, "если те неприятели великими силами наступати будут, тогда молити его царского величества, чтоб нас большими ратями своими пособствовал, понеже что есьми от тех же неприятелей через семь лет Украину боронили, а ныне, сохрани боже, какого от них испустошения, тогда же те ж бы неприятели ис того тешились" ⁶¹.

Посольство Ждановича також домагалось того, щоб порубіжні російські воєводи не приймали в себе козацьких "своевольников" і ще передбачалося, що "просити имеет пан Антон его царского величества, чтоб Войску Запорожскому чолны морские делати повелел" ⁶².

Загалом місія А. Ждановича до Москви була успішною. Цар пообіцяв задовольнити майже всі прохання української сторони. А головне — у листі-відповіді (від 19 листопада) до Б. Хмельницького, переданому через А. Ждановича, Олексій Михайлович обіцяв суттєву військову до-

З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 3.

помогу гетьману в разі вторгнення в Україну ворожих полчищ: "А будет почаяшь на себя приходу больших людей, и мы, великий государь, указали к тебе или из Белгорода нашего царского величества боярину и воеводам Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи с нашими царского величества ратными людьми" ⁶³. "Великий государь" сповіщав, що "суды морские вамъ делати повелели", а також похвалив Б. Хмельницького за вміле керівництво військами: "И что ты поворотился назад для обереганья от приходу воинских людей, и то ты учинил добро. И мы, великий государь, за то тебя жалуем, милостиво похваляем" ⁶⁴.

Меншою мірою джерела зафіксували адміністративну діяльність Антона Ждановича. В основному документи висвітлюють боротьбу полковника із "свавільством" на території Київського полку. Факти подібного роду були відомі під 1651 р., коли Хмельницький у вересні "наказав київському полковникові, щоб він під час перебування його милості пана київського воеводи тих (козацьких. — А. Г.) свавільників суворо, без милосердя покарав" ⁶⁵. Відомо також, що в травні 1654 р. за наказом гетьмана Жданович карав "свавільників", "атамана Лесницького и Ходосовского и всех обывателей тамошних", які ловити рибу у володіннях Видубицького монастиря ⁶⁶. Крім того, в обов'язки Ждановича входив захист території київського полку від грабіжницьких вторгнень як незначних загонів, так і великих полчищ татар. Подібні епізоди діяльності полковника були зафіксовані восени 1655 р. У жовтні, коли гетьман з військом перебував під Львовом, значна татарська орда прийшла на південь Київщини і розорила в кінці жовтня Васильківщину (взяли ясир та забрати худобу). В той час як навколишнє населення збиралося "в осаду" до Києва А. Жданович вийшов із загоном під Васильків у розвідку. Київський полковник йшов слідом за татарським загоном (чисельністю близько тисячі воїнів), який прямував до Білої Церкви ⁶⁷, проте не наздогнав його.

З 1656 р. уже в ранзі генерального судді А. Жданович неодноразово правлявся "від його милості пана гетьмана для слідства в різних ділах" розбиратися, "хто чинить розорення і царської величності людям неправду і грабіж, таких розшукувати і розправу чинити, і кожного винного, на кого б таке злодійство припало, горлом карати і кари інші чинити" ⁶⁸.

Весною 1656 р. на настійливі домагання російської сторони спорядити слідчу комісію до Білорусі, Б. Хмельницький прийняв посольство від царя (Лопухіна й інших), щоб обговорити зазначені вище проблеми. 1 квітня гетьман представив посланцям Росії керівника слідчою комісією А. Ждановича, якому доручалося вирушити в Могильов, Чауси та інші міста й перевірити скарги російських людей на козаків, а також розслідувати персональні справи полковників І. Дорошенка, І. Нечая й іншої старшини. А. Жданович налітався надзвичайними повноваженнями і мав право саджати у в'язницю чи карати смертю виявлених винуватців. Від російської сторони участь у слідчій комісії брав сотник М. Сивцов. Комісія прибула спочатку в Ніжин, де було вчинено допит Івану Дорошенку з приводу його відступу з-під Нового Бихова. Відомості останнього та свідчення Петра Забіли, Григорія Кобилецького й інших козаків дати підстави А. Ждановичу зробити висновок, що І. Дорошенка "безвинного карати нема що, чоловік він правий" ⁶⁹. Але все ж полковника було залишено у в'язниці під вартою до остаточного рішення гетьмана.

8 той же час комісія А. Ждановича розслідувала збройний конфлікт поблизу Кописа, що зав'язався між козаками Федора Костянтиновича та людьми московського воеводи Толочінова. В даному випадку аргументи українських козаків теж виявитися більш правдоподібними і тому А. Жданович навіть не заарештував Федора Костянтиновича ⁷⁰.

9 травня слідча комісія прибула до Чаусів. Тут А. Жданович зібрав козацьку раду, на якій оголосив про роботу комісії і про те, щоб усі скривджені подавали свої скарги і відомості як про зловживання козаків

й старшини, так і про кривди московських людей. Початися розшуки кривдників як з української, так і з російської сторони. Було спіймано групу (12 чол.) розбійників, які пішли з Ніжинського полку, жили в лісах і грабувати навколишні села. Двох старшин А. Жданович наказав привселюдно повісити, а решту нещадно били киями. 10 травня А. Жданович та І. Нечай зустрілися з могильовським воєводою князем І. Рєпніним, щоб з'ясувати, чи всі скарги російської сторони задоволені. І коли воєвода сповістив, що не всі ще розбійники з козаків покарані, то А. Жданович представив навіть письмові посвідчення, що скривджені люди прощають злочинців, примирилися з останніми і не мають більше претензій до них. Зокрема, могильовським міщанам були повернуті забрані у них гроші і тому могильовці не хотіли, як слушно писав М. Грушевський, "щоб за них людей вішати"⁷¹. Та й А. Жданович, думається, не мав намірів проводити масові репресії, а більше старався через нечисельні, але публічні покарання показати російській стороні суворість гетьманської адміністрації щодо кривдників московських людей. Крім рядових козаків, було також публічно страчено сотника Жуковського за допущення в його сотні свавільства й убивства, а ще двох сотників було взято під варту⁷².

Не уникнув розслідування і сам Іван Нечай. Хоча він впевнено відвів усі звинувачення. На запитання А. Ждановича, чому І. Нечай іменувався полковником білоруським і чи мав повноваження "панувати та рядити" над Білою Руссю, останній відповів, що всі його титули такі ж, якими іменував його у гетьманських універсалах Б. Хмельницький. І показував при цьому документи, де писалося: "Панови Иванови Нечави, полковникови нашему белорусскому", "от боку нашего зсылаем на полковничество в Белую Русь — до Могилева, Чаусов, Новобыхова и Гомля и иных мест и мястечек и сел там находящих"⁷³.

На докори А. Ждановича, чому зганяв з місця московські залоги і ставив там козацькі, І. Нечай відповідав, що й це було виконанням гетьманського наказу ставити залоги, де їх мав І. Золотаренко, і що мовби він лише відновив останні, оскільки в них якимось чином опинилися російські ратні люди. Не підтвердилися закиди і про те, що нібито І. Нечай організував сутички з представниками Росії в Білорусі та з московськими ратними людьми і сприяв козацькому розбою. Оскільки, навіть приговорені до смерті злочинці, які стояли під шибеницею, заперечували А. Ждановичу те, що І. Нечай був причетний до їхніх розбоїв. Інші представники старшини в Білорусі також підтвердили А. Ждановичу й те, що І. Нечай православний християнин, а не католик, про що теж поширювалися чутки⁷⁴.

На завершення А. Жданович знову зібрав 20 травня 1656 р. козацьку раду, де сповістив, що всі звинувачення, висунуті проти І. Нечая, знімаються (останньому лише заборонялося називатися полковником "білоруським"), а козакам Ніжинського й Чернігівського полків у Білорусі наказав залишити Могильов, Чауси й інші міста, а також відповідні повіти. Проте, як точно підмітив ще М. Грушевський, "се розпорядження про вивід робилося більше для московських слухів, як для козацьких"⁷⁵. Не виправдатися сподівання російської сторони і на покарання та зняття непоступливого І. Нечая. Про що з роздратуванням писав російський представник у комісії А. Ждановича М. Сивцов⁷⁶. А це об'єктивно підтверджує те, що гетьманський уряд, посилаючи комісію А. Ждановича в Білорусь, мав на меті шляхом проведення показових покарань і судових процесів лише випустити пару і зняти напруження у російсько-українських стосунках, але аж ніяк не бажав іти із зазначеної території. А затишення І. Нечая на полковництві свідчило про схвалення гетьманом активної політики останнього щодо "поширення козащини" в Білорусі.

Про наслідки роботи слідчої комісії в останній Б. Хмельницький у грудні 1656 р. сповістив царю Олексію Михайловичу. В листі гетьмана, зокрема, зазначалося: "Для того дела посылали Онтон Ждановича, судью войскового, в Белорусский край, которых проступных одних стинать, а других вешать велели, и о том всем Онтон же сыск к вашему царскому величеству послал с Микитою Селиверстовым да с Петром казаком"⁷⁷.

Перебуваючи на посаді генерального судді, А. Жданович розглядав різноманітні кримінальні справи, розв'язував майнові спори та різні конфлікти. Як, наприклад, за дорученням Хмельницького Жданович разом з Федором Виговським у 1656 р. розглядали спір між Печорським і Видубицьким монастирями про переважне праволодіння києво-видубицьким перевозом на Дніпрі. Комісія на чолі із Ждановичем визнала докази Видубицького монастиря більш вагомими і залишила зазначений перевіз за останнім⁷⁸.

Джерела також фіксують участь генерального судді в роботі міських судів. Зокрема, в 1656 р. Жданович засідав у суді міста Борисполя⁷⁹.

В даний період зростають і маєтності А. Ждановича. До вже існуючих він намагався долучити також "пустуючі містечка" Обухівку, Германівку, Любеч та с. Королівку, на які в 1656 р. прохав царя видати йому грамоту⁸⁰.

Проте вже в кінці 1656 р. А. Жданович знову готувався до нових ратних справ. У другій половині грудня того ж року Б. Хмельницький вирішив надіслати козацький корпус на чолі із Ждановичем на допомогу трансільванському князю Д'єрдю II Ракоці, який готувався наступати на Польщу. До складу козацького війська передбачалося затучити Київський, Білоцерківський, Переяславський полки та добровольців. Війську, яке вирушало в похід під керівництвом наказного гетьмана А. Ждановича, на початку січня було наказано доброзичливо ставитися до тих шляхтичів, хто прихильно ставився до Війська Запорозького: "Жеби никому утяженья не було, хто при ласце нашої і Войску Запорозькому зостават будет"⁸¹. Зокрема, Ждановича було зобов'язано слідкувати за тим, щоб його козаки не чинили шкоди та насильств у маєтностях брацлавського підкоморія, князя С. Четвертинського⁸².

На початку січня 1657 р. 30-тисячна армія князя Ракоці розпочала наступ на Річ Посполиту і в 20-х числах вже була у межах Галицької землі, де в районі Перемишля на початку лютого до неї приєднався 20-тисячний корпус А. Ждановича⁸³. Опинившись перед безпосередньою військовою небезпечкою коаліційних (трансільванських, українських та шведських) військ, Польща значно активізувала свою дипломатичну діяльність. Уже 10 березня 1657 р. до Хмельницького прибув посол С. Беневський з метою схилити гетьмана до рішення повернутися під владу польської корони на основі підписання "вічного миру" та відкликати корпус Ждановича⁸⁴. Проте Хмельницький на таку угоду не пішов.

А тим часом Ракоці спрямував війська до Львова, щоб зайняти місто. Як тільки Ждановичу стало відомо про цей намір, він одразу ж сповістив Хмельницькому про плани трансільванського князя, який на даний момент проголосив себе протектором Польщі. І вже 9 березня 1657 р. гетьман України направив козакам Ждановича універсал з наказом прихильно ставитися до львів'ян. Іншим універсалом Хмельницький заспокоював жителів міста з приводу підходу союзницьких військ, хоча й рекомендував магистрату Львова уникати прийняття підданства Трансильванії чи Швеції⁸⁵.

Подальший хід військових дій був загальною успішним для трансільванських та українських військ, яким вдалося захопити Брест й інші міста. Проте із середини травня становище коаліційних військ погіршилося. Карл X затишив Ракоці в Польщі і, прихопивши із собою чимало козаків, відступив, покинувши союзників напризволяще. Одночасно і без того натягнуті відносини між Ракоці і козаками в другій

половині травня 1657 р. переросли у відкритий конфлікт. За свідченням трансільванського посла в Україні Шебеші, Жданович у той період скаржився, що Ракоці не ділиться з ним і полковниками всією інформацією, дивиться на козацьке військо "не як на союзників, а так як на молдавського та мултянського воєводу"⁸⁶. Шебеші також сповіщав таке: "Антін (Жданович. — Авт.), козацький генерал, що тепер з нашим князем, прислав гетьманові скаргу на нашого пана і гетьман був нею збентежений. По-перше, що Угри (мадари) зле з ними поводяться, вбили 300; де вони стрічають їх (козаків. — А. Г.) в такій кількості, що можуть з ними упоратись, вони їх грабують і побивають. Гетьман сказав: Коли вони так поводяться з моїм військом, я вже знаю, що маю робити. Моє військо здобуло всі перемоги і побороло всі труднощі. А тепер, коли так буде справа йти і далі, я пішлю туди 50 000 козаків і всі семигородці за один день будуть знищені"⁸⁷.

Подібна інформація міститься і в "Подорожі" Гільдебрандта, члена шведського посольства, яке в 1656—1657 рр. відвідало Україну. Останній, зокрема, писав, що "своїх спільних союзників козаків семигородці цілком зневажливо лаяли... Семигородський князь вів загальну справу за цілий час не по-лицарськи, особливо нехтував він усяку добру пораду. Отак нікому, а тільки самому собі та своїм м'яким дорадникам він має приписати і завдячувати втрату своєї армії та всю небезпеку свого власного становища"⁸⁸.

Подштыший хід подій (укладення договору Польщі й Австрії; спустошливий рейд польських військ по території Трансильванії; загострення суперечностей між Ракоці та Ждановичем й ін.), незважаючи на те, що коаліційним силам вдалося 9 червня здобути Варшаву, поставили всю кампанію союзників під удар. Д'єрдь II Ракоці, починаючи з 11 червня 1657 р., вже шукав шляхів порозуміння з Польщею і перешкоджав козакам вести воєнні дії проти поляків. Зважаючи на конфлікт між Ракоці та Ждановичем, а також через безпосередню військову загрозу татарського вторгнення, Хмельницький 15 червня наказав козацькому корпусу разом з Ракоці рухатися в район Кам'янця-Подільського. В той же час наказний гетьман А. Жданович і полковники вирішують залишити трансільванського князя й повернутися в Україну. В 10-х числах липня корпус Ждановича відокремився від військ Ракоці і в середині місяця з'єднався з армією Ю. Хмельницького, яка поспішала їм на допомогу⁸⁹.

Богдан Хмельницький, дізнавшись 19 липня про відхід Ждановича (не знаючи, що Ракоці сам був ініціатором переговорів із С. Потоцьким) та намагаючись зберегти дружні стосунки з Трансильванією, сповістив послу Ф. Шебешу, що готовий покарати тих, "хто дав причину до сеї ганьби" і тут же віддав наказ стратити наказного гетьмана й полковників, винних у залишенні війська Ракоці⁹⁰. Чи справді Хмельницький передбачав стратити Ждановича, чи це був лише дипломатичний жест, важко сказати. Але одному з останніх наказів великого гетьмана судилося залишитись нездійсненим. Через тиждень, 27 липня 1657 р., Богдан Хмельницький помер.

А Жданович повернувся в Україну і в серпні 1657 р. джерела зафіксували його перебування в Києві. Антон Микитович Жданович не лише пережив Б. Хмельницького, а й зумів залишатися на вершині політичної влади України ще впродовж декількох років. Зокрема, за гетьманування І. Виговського, який високо цінував досвід Ждановича, останній неодноразово очолював посольства України у Польщу і Туреччину. В червні 1658 р. його передбачалося послати на віленську комісію⁹¹.

Після переходу гетьманської булави до Юрія Хмельницького (вересень 1659 р.) А. Жданович, як й І. Виговський, відбули до Польщі. Новий договір, який був укладений у жовтні 1659 р. між Росією й Україною, не лише "укоротив права" останньої, а й перекреслив

політичну діяльність Антона Ждановича в Україні. По крайній мірі поки б остання залишалася під "великою рукою" російських государів. Зокрема, в статті десятий, яка називалася "Про інших зрадників його царської величності" було записано: "Тих, що були у змові зі зрадником Івашком Виговським — Гришко Гуленицький, Самошка Богданов, **Антошка Жданов** (виділення наше. — А. Г.), Герман і Лобода, — то тим навіки, на все життя не бути у військовій й таємній раді і ні в якому уряді. А коли хто вчинить супротивне до цієї статті: прикличе їх у раду і покладе на них якийсь уряд, то ті каратимуться смертю"⁹².

Одне з останніх свідчень про Антона Ждановича припадає на початок 1660 р., коли польська армія під командуванням гетьмана Потоцького осаджувала Могильов, в якому оборонялися прихильники Ю. Хмельницького. В цих боях поляки були розбиті, а Жданович, який був у польському війську, потрапив у полон⁹³. Подальша його доля невідома.

Серед славетної плеяди українських державотворців середини XVII ст. життя й політична діяльність відомого державного діяча Антона Ждановича були тісно пов'язані з долею України, розбурханою складними перипетіями Визвольної війни. Хвилі останньої виносили на гребінь державної влади в Україні перш за все полководців, здатних відстоювати творену ж ними державу у безперервних походах і битвах. Одним з них діставалися лаври переможців, інші складали свої голови за незалежність вітчизни. А. Жданович — полководець зазнав всю гаму почуттів воїна від гіркої відчаю, коли, відступаючи, залишав ворогам славетний Київ, до радості переможця, бажаючого завершити кровопролитну війну, коли його корпус у складі коаліційних військ брав Краків і Варшаву.

Іншою важливою зброєю Визвольної війни була дипломатія, яка інколи, замінюючи багатотисячні війська, приносила не менш значні перемоги. То ж талант дипломата часто був визначальним у тому, яке місце в середовищі державної еліти займав той чи інший представник полкової і генеральної старшини. Дипломатичний хист Ждановича був чи не найбільшим його талантом. Хоча й тут були злети (посольства в Туреччину і Росію) та падіння (майже півторарічне ув'язнення під час посольства до Польщі).

Активна військово-політична діяльність створила А. Ждановичу значний авторитет серед козацтва, старшини і навіть у самого Б. Хмельницького. В останньому випадку певну роль могли відігравати не лише особиста відданість та корисна практична діяльність, але й клопотання генерального писаря І. Виговського — одноступця київського полковника.

Проте тривалі військові походи й посольства, а також дружні стосунки з І. Виговським були чи не вирішальними у тому, що А. Жданович не піднявся до найвищої вершини державної влади (не став гетьманом) України. Оскільки активна діяльність полковника (навіть коли він призначався генеральним суддею і наказним гетьманом) відривала А. Ждановича від "кухні" гетьманської столиці, тобто не давали можливості володіти у тонкощах ситуацією при Чигиринському дворі, тим паче впливати на гетьмана в необхідному руслі. Бо як висловлювався сам А. Жданович (1657 р.), "все де встрешно гетману говорить мы не смели, а кто де и молвил и тот жив не был"⁹⁴. В свою чергу, І. Виговський був до тонкощів поінформований практично з усіх аспектів діяльності гетьманської адміністрації і мав можливість впливати на Б. Хмельницького в певному напрямку. Тому підтримка генерального писаря, з одного боку, сприяла швидкому просуванню по щаблях державної служби А. Ждановича, а, з іншого, — і встановлювала певну межу. Оскільки І. Виговський ревно стежив, щоб ніхто із старшини не зміг піднятися в очах Б. Хмельницького до надзвичайно авторитетного становища. І коли такого рівня почав досягати київський полковник, то

генеральний писар намагався применшити здобутки останнього, звалюючи на нього всю вину за невдачу кампанії Д'єрда II Ракоці (а можливо й ініціював гетьманський наказ про страту А. Ждановича). Хоча згодом, зрозумівши, що можливого конкурента на гетьманський престол вже усунено, не форсував виконання вироку над соратником після смерті Б. Хмельницького. А згодом, ставши гетьманом, підтримував з А. Ждановичем дружні стосунки, використовуючи значний дипломатичний досвід останнього в роботі свого гетьманського уряду.

Розмірковувати про те, наскільки реальними були шанси у А. Ждановича стати гетьманом України, з висоти сьогодення важко. Тим паче неможливо ретроспективно спрогнозувати історію Української держави за його можливого гетьманування. Хоча саму вірогідність подібного варіанту розвитку подій все ж, мабуть, слід визнати. По крайній мірі її допускала народна дума "На смерть Хмельницького" (1657 р.), яка вусами великого Богдана промовляла:

Панове молодці! Добре ви дбайте
Соби гетьмана поставляйте,
Бо я стар, болюю,
Більше гетманом не здолюю!..
Коли хочете, панове, Антона Волочая Киевского...

- ⁵⁶ Документи Богдана Хмельницького (далі - ДБХ). - К., 1961. - №280. - С. 385.
- ⁵⁷ Там же. - №81. - С. 386.
- ⁵⁸ Там же. - С. 387.
- ⁵⁹ Там же. - С. 386.
- ⁶⁰ Там же. - С. 387.
- ⁶¹ Там же. - С. 386-387.
- ⁶² Там же. - С. 387.
- ⁶³ Текст грамши опубліковано в кн.: Грушевський М. Назв, праця. - С. 1027.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ ДБХ. - №48. - С. 228.
- ⁶⁶ Там же. - №54. - С. 352.
- ⁶⁷ Грушевський М. Назв, праця. - С. 1137.
- ⁶⁸ Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 519-532.
- ⁶⁹ Там же. - С. 519, 526-527.
- ⁷⁰ Там же. - С. 520-521, 527-528.
- ⁷¹ Грушевський М. Назв, праця. - С. 1224.
- ⁷² Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 523-525; 530-531.
- ⁷³ Чит. за: Грушевський М. Назв, праця. - С. 1168.
- ⁷⁴ Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 523-525, 530-531.
- ⁷⁵ Грушевський М. Назв, праця. - С. 1124.
- ⁷⁶ Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 523-531.
- ⁷⁷ ДБХ. - №21. - С. 550.
- ⁷⁸ Киевская старина. - 1882. - Т. IV. - С. 369.
- ⁷⁹ Акты Бориспольского мейского уряда (1612-1699 гг.). - Б.м., б.д. - С. 53.
- ⁸⁰ Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 541.
- ⁸¹ ДБХ. - №22. - С. 551.
- ⁸² Там же. - №25. - С. 556-557.
- ⁸³ Архив ЮЗР. - К., 1908. - Т. 6. - Ч. 3. - С. 211; Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1911. - Т. 12. - №83. - С. 485; Грушевський М. Назв, праця. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1385-1388; Літопис Самовидця. - С. 74; Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. - Lwów, 6/p. - S. 145-146.
- ⁸⁴ Kubala L. Wojna Brandenburska... S. 194-195; Hawita Gawłński F. Poseistwo Bieńskiego od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej. - Lwów, 1907. - S. 9-10.
- ⁸⁵ ДБХ. - №31, 432. - С. 563-564.
- ⁸⁶ Грушевський М. Назв, праця. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1433, 1435.
- ⁸⁷ Січинський В. Чужинці про Україну. - К., 1992. - С. 107.
- ⁸⁸ Там же. - С. 101.
- ⁸⁹ Kubala L. Wojna Brandenburska... - S. 168; АЮЗР. - Т. II. - Приб. - №. - С. 685; ДБХ. - №64. - С. 606; Грушевський М. Назв, праця. - Г. 9. - Ч. 2. - С. 1433, 1435, 1439, 1455, 1467, 1468.
- ⁹⁰ Архив ЮЗР. - Т. 6. - Ч. 3. - С. 321; Грушевський М. Назв, праця. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1472.
- ⁹¹ Русский биографический словарь. - Петроград, 1916. - Т. VII. - С. 14.
- ⁹² Самійло Величко. Літопис. - Т. 1. - С. 273.
- ⁹³ Русский биографический словарь. - Т. VII. - С. 14-15.
- ⁹⁴ Бучинский П. Н. О Богдане Хмельницком. - Харьков, 1882. - С. 214.
- ⁹⁵ Костомаров Н. И. Указ. соч. - С. 708.